

[Faint, illegible text, likely a preface or introduction from the reviewed book.]

[Faint, illegible text, likely a signature or date.]

Zygmunt Bocheński, Alicja Lasota-Moskalewska, Zbigniew Bocheński, Teresa Tomek, **PODSTAWY ARCHEOZOologii. PTAKI**, Warszawa 2000, 135 ss., 16 ryc., 18 fot., 3 tablice, 6 tabel w tekście.

W czasie prac wykopaliskowych, obok najbardziej popularnych szczątków zwierzęcych, w postaci elementów szkieletów i zębów ssaków, archeolodzy wydobywają również kości lub ich fragmenty należące do ptaków.

Pozostałościom tych ostatnich poświęcony jest podręcznik akademicki, którego Autorami są wybitni przyrodnicy, a odbiorcami mają być przedstawiciele nauk humanistycznych. Sytuacja ta wpłynęła w sposób znaczący zarówno na konstrukcję, jak i zawartość tego opracowania. Chodziło przede wszystkim o zaprezentowanie w sposób przystępny, bez zbędnych szczegółów, podstawowych treści przyrodniczych, które byłyby zrozumiałe dla archeologów, bez konieczności odbywania przez nich dodatkowych studiów. Praca jest w pewnym sensie kontynuacją i cennym uzupełnieniem podręcznika A. Lasoty-Moskalewskiej¹ poświęconego szczątkom ssaków. Istotna różnica pomiędzy tymi dwoma opracowaniami polega na tym, że to oceniane obecnie w mniejszym stopniu dotyczy ptaków domowych, a w większym dziko żyjących. W odniesieniu do ssaków było odwrotnie. Wiąże się to, rzecz jasna, z mniejszym, w porównaniu ze ssakami, znaczeniem ptaków udomowionych w życiu człowieka prahistorycznego. Nie bez znaczenia jest też fakt, że liczba gatunków ptaków dzikich występujących w materiałach wykopaliskowych jest większa niż ptaków domowych.

Już nawet przy pobieżnym kontakcie z podręcznikiem zwraca uwagę bardzo przejrzysty układ jego treści, dzięki czemu staje się on „łatwy w odbiorze”. Autorzy niejako prowadzą Czytelnika przez odpowiednie rozdziały, zamieszczone w logicznej kolejności. Poza zagadnieniami wstępnymi, opisali w nim pochodzenie szczątków ptaków, stan zachowania oraz ich znaczenie jako źródeł. Podali charakterystykę gatunków ptaków udomowionych typowych dla Europy środkowej oraz metody określania przynależności anatomicznej i systematycznej szczątków tej gromady kręgowców. Dokonali też przeglądu gatunków ptaków domowych i dzikich, których resztki pochodzą z polskich wykopalisk archeologicznych.

Integralną część podręcznika stanowi dodatek zawierający słownik terminów fachowych oraz zestawienie łacińskich i polskich nazw gatunków ptaków. Wyjaśnia on pewne pojęcia i zdecydowanie ułatwia korzystanie z tego opracowania, szczególnie Czytelnikowi o niezbyt gruntownej wiedzy w zakresie nauk biologicznych. Do podręcznika załączono spis 173, starannie dobranych, pozycji literatury.

¹ A. Lasota-Moskalewska, *Podstawy archeozoologii. Szczątki ssaków*, Warszawa 1997; rec.: H. Kobryń, [w:] „Archeologia Polski”, t. 43: 1998, z. 1–2, s. 195–198.

Obecnie na Ziemi żyje prawie 10 000 gatunków ptaków. Szczątki wielu z nich również odkrywa się podczas prac wykopaliskowych. Uwzględnienie wszystkich, z wielu powodów, nie byłoby możliwe nawet w znacznie obszerniejszym opracowaniu. Dlatego Autorzy podręcznika stanęli wobec konieczności dokonania wyboru i, zupełnie słusznie, opisali gatunki ptaków, zarówno domowych jak i dzikich, żyjących obecnie głównie na terenie Polski. Okazuje się bowiem, że współczesne ptaki naszego kraju mogą być uznane za typowe dla całej zachodniej Palearktyki. Z kolei liczba gatunków ptaków wymarłych w ciągu ostatnich około 100 000 lat jest, w przeciwieństwie do ssaków, niewielka. Sytuacja ta, wespół z innymi uwarunkowaniami (np. zmiana obszarów lęgowych, zarówno w przeszłości jak i obecnie, wędrówki ptaków, sprowadzanie ich przez ludzi nieraz z odległych kontynentów), dodatkowo potwierdza tezę, że opis ptaków z ograniczonego obszaru, w tym przypadku Polski, ma znaczenie bardziej uniwersalne.

Wydobywane przez archeologów szczątki ptaków, po ich odpowiednim opracowaniu, są źródłem informacji nie tylko o cechach morfologicznych różniących je od gatunków współczesnych, ale także o gospodarce i stopniu rozwoju kulturowego człowieka oraz o warunkach środowiska, w których ptaki te bytowały. Pozyskiwanie ich pozostałości, ze względu na specyficzne cechy kośćca ptaków, winno być prowadzone ze szczególną starannością. Autorzy zwracają uwagę na sposób postępowania z nimi, aby nie ulegały wtórnym uszkodzeniom.

Podkreślają, że pochodzenie tych reliktyw może być różne. Znajdowane na stanowiskach późnego plejstocenu, a także wczesnego holocenu, nie miały związku z działalnością człowieka. Mogły to być resztki ptaków padłych, np. w miejscach ich gniazdowania, szczątki stanowiące pozostałości pokarmowe różnych drapieżników, czy też kości naniesione przez wodę, choćby w następstwie katastrof ekologicznych. Natomiast w późniejszych epokach holocenu wiele ptaków występowało w towarzystwie człowieka: jako gatunki udomowione, dzikie, chowane w celach użytkowych lub dla przyjemności, oraz gatunki synantropijne.

Stan zachowania szczątków ptaków zależy od wielu czynników. Autorzy opisują wśród nich: przyczynę i okoliczności śmierci, działanie ognia, wpływ ptaków drapieżnych, świadome pozycjonowanie człowieka oraz działanie czynników abiotycznych (erozja, zmiany temperatury, kwasy glebowe itp.).

W podręczniku znajduje się rozdział zawierający zwięzłą charakterystykę, dokonaną na podstawie kopalnych materiałów kostnych, gatunków ptaków występujących w Europie środkowej, jak: kura domowa, indyk, paw, perlica, gęś domowa, kaczka domowa i gołąb. W odniesieniu do każdego z nich podano pochodzenie, przybliżony czas i miejsce udomowienia oraz teren występowania szczątków. Autorzy podkreślają, że pozostałości kostne ptaków udomowionych są charakterystyczne dla warstw kulturowych pochodzących z ostatnich kilku tysięcy lat. Jednak w początkowych stadiach domestykacji elementy ich szkieletów nie różnią się od analogicznych szczątków ich dziko żyjących przodków.

Bardzo interesujący jest rozdział, w którym zamieszczono metody stosowane przy oznaczaniu szczątków ptaków. Podano w nim, między innymi, odpowiednio udokumentowane dla tej gromady kręgowców cechy morfologiczne i osteometryczne, wykorzystywane przy identyfikacji kości lub ich fragmentów. Umożliwiają one ustalenie płci, wieku oraz masy ciała poszczególnych osobników, z uwzględnieniem zmienności, która występuje w obrębie każdego gatunku.

Kolejne rozdziały zawierają cenne i dobrze udokumentowane wskazówki oraz rysunki służące do ustalania przynależności najczęściej spotykanych kości, należących do 27 gatunków ptaków, a także opis gatunków występujących na ponad 130 stanowiskach archeologicznych z terenu Polski.

Bardzo wartościowe są wywody dotyczące ptaków dzikich. Poza charakterystyką poszczególnych gatunków, zwraca się tu uwagę na ich udział w pożywieniu człowieka i ptaków drapieżnych. Na podstawie składu gatunkowego można też pośrednio wnioskować o środowisku, w którym one bytowały.

Swego rodzaju podsumowaniem informacji zawartych w podręczniku jest bardzo interesujący rozdział poświęcony roli ptaków w okresie od starożytności do średniowiecza. Rozważania na ten temat zostały przeprowadzone na podstawie bogatych źródeł archeologicznych, pisanych i ikono-

graficznych. Obejmują one szeroki zakres, zarówno pod względem chronologicznym jak i geograficznym (Egipt, Rzym, Europa zachodnia, środkowa i wschodnia), ze szczególnym uwzględnieniem Polski.

Podręcznik jest napisany językiem przystępnym, co umożliwi łatwe korzystanie z niego Czytelnikom reprezentującym różne specjalności. W świetle tego stwierdzenia rażą i są trudne do zrozumienia zdania zajmujące dwa końcowe akapity na s. 50.

Mimo dużej precyzji i staranności nie udało się Autorom uniknąć również innych drobnych uchybień i niezręczności. Mają one charakter „porządkowy” lub dotyczą nieprawidłowo użytych mian anatomicznych, niezgodnych z *Nomina Anatomica Avium*. Ograniczę się do podania kilku przykładów.

W celu ułatwienia odczytania sytuacji przestrzennej, w której znajduje się kość w organizmie, jako zasadę przyjmuje się zamieszczenie jej na fotografii czy rysunku w takim położeniu, aby koniec bliższy był zwrócony ku górze, a dalszy ku dołowi. Trudno zaleźć powód, dla którego na fot. 1, 2, 10 i 12 od tej zasady odstąpiono. W sposób mało przemyślany zaprezentowano też sytuację, w której na tej samej ilustracji jedne kości przedstawiono w położeniu zgodnym ze wspomnianą zasadą, a inne odwrotnie (fot. 10, 12).

W wielu miejscach używano zwyczajowego określenia zootechnicznego „skok”, które winno brzmieć: kość stępowo-śródstopna, *os tarsometatarsale (tarsometatarsus)*. Nie do zaakceptowania, ze stanowiska anatomicznego, jest termin „tylna noga” lub tylko „noga” dla kończyny miednicznej, *membrum pelvinum*. „Kość goleniowa” to u ptaków kość piszczelowo-stępowa, *os tibiotarsale (tibiotarsus)*. Istnieje wprawdzie w anatomii ptaków miano: kośćciec goleni, *skeleton cruris*, ale poza kością piszczelowo-stępową obejmuje ono również kość strzałkową (strzałkę). Trudno też zorientować się, co Autorzy mieli na myśli pisząc: „części (zakończenia) stawowe kości długich” (s. 36 i kilka innych). Można się tylko domyślać, że chodziło tu o końce: bliższy, *extremitas proximalis*, i dalszy, *extremitas distalis*, a nie np. o powierzchnie stawowe, *facies articulares*. Nie wiadomo, co ma oznaczać określenie „stawowa część łopatki” — szyjkę łopatki, *collum scapulae*, czy też, być może, powierzchnię stawową obojczykową, *facies articularis clavicularis*, lub powierzchnię stawową ramienną, *facies articularis humeralis*? Wyrostek łokciowy to „olecranon”, a nie, jak wielokrotnie podano, „oleocranon”. „Główka bliższa kości łokciowej” to koniec bliższy, *extremitas proximalis ulnae*, a „główka dalsza” to jej koniec dalszy, *extremitas distalis ulnae*. Należy też mówić o kłykcium bocznym i przyśrodkowym na kości piszczelowo-stępowej, a nie o bloczkach. „Ostroga” u ptaków to twór rogowy nasunięty na wyrostek ostrogowy, *processus calcaris*, kości stępowo-śródstopnej.

Podręcznik jest pierwszym tego typu oryginalnym opracowaniem w języku polskim, traktującym w sposób kompleksowy i syntetyczny problemy związane ze szczątkami wykopaliskowymi ptaków. Dotychczasowe informacje na ten temat były fragmentaryczne i rozproszone, co znacznie utrudniało ich zdobywanie i właściwą interpretację. Jako bardzo przystępne źródło wiedzy stanowi on cenną pozycję nie tylko dla archeologów, do których głównie jest adresowany, ale także dla przedstawicieli dyscyplin przyrodniczych.

Henryk Kobryń